

УДК 81.2

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2019-1-101-105

Эркинбек кызы Жылдыз

Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин
түркология бөлүмүнүн магистранты, Кыргызстан

Эркинбек кызы Жылдыз

магистрант гуманитарного факультета отделения туркологии КТУ “Манас”, Кыргызстан

Эркинбек кызы Жылдыз

Master of the Institute of Social Sciences Branch Turkology of the KTU “Manas”, Kyrgyzstan

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭСКИРГЕН СӨЗДӨР

(С. Орозбаковдун варианты боюнча)

УСТАРЕВШИЕ СЛОВА В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

(по варианту С. Орозбакова)

THE OBSOLETE WORDS IN KYRGYZ LANGUAGE

(according to option S. Orozbekov)

Аннотация: Тил маселеси бүгүнкү күндөгү эң көйгөйлүү маселелердин бири болуп саналат. Андыктан эскирген жана унутта калган сөздөрдүн маанисин аныктоо жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөө, алардын учурдагы синоним менен болгон байланыштарын иликтөө – биздин максаттарыбыздын бири. Макалада кыргыз тилиндеги эскирген сөздөр, анын ичинде “Манас” эпосунун С. Орозбаковдун варианты боюнча айрым эскирген сөздөр, тагыраак айтканда архаизм жана историзмдер тууралуу маалымат берилип, алардын маанилери ачыктоого аракет жасалды.

Аннотация: На сегодняшний день язык является одной из наиболее острых проблем и наша цель - определить значение устаревших и забытых слов, изучить их особенности, их связь с синонимами настоящего и снова присоединиться к активному словарному запасу. В статье мы попытались предоставить информацию об устаревших словах на кыргызском языке, включая некоторые устаревшие слова в эпосе “Манас” по варианту С. Орозбакова, точнее об архаизмах и историзмах и об их значениях.

Annotation: Today, language is one of the most acute problems and our goal is to determine the meaning of obsolete and forgotten words, study their features, their connection with the synonyms of the present and rejoin the active vocabulary. In the article we tried to provide information about obsolete words in the Kyrgyz language, including some obsolete words in the epic “Manas” according to S. Orozbekov, more precisely about archaisms and historicisms and their meanings.

Ачык сөздөр: кыргыз тили, “Манас” эпосу, архаизм, историзм, лексика, эскирген сөздөр.

Ключевые слова: язык, эпос "Манас", архаизм, историзм, лексика, устаревшие слова.

Key words: language, epos "Manas", archaism, historicism, vocabulary, obsolete words.

Түрк тилдеринин ичинен кыпчак тобуна кирген кыргыз тили өзүнүн өнүгүү жолунда узак тарыхый мезгилдерди өз ичине камтыйт. Кыргыз тили бул мезгил ичинде миңдеген сөздөр менен сөздүк корун байытып, кайра эскирген сөздөрдү бөлүп чыгарып, замандын өнүгүшү, техниканын өсүшү жана көбөйүшүнө байланыштуу улам жаңыланып, түздөлүп келе жатат. Албетте, бул - закон ченемдүү көрүнүш. Себеби тил коомдун өзгөрүүсү, өнүгүүсү менен бирге өзгөрүп, толукталып, өнүгүп туруучу көрүнүш болуп саналат.

Кээ бир сөздөр белгилүү бир мезгилге чейин активдүү колдонулуп келип, кийин речибизден таптакыр чыгып калышы мүмкүн, ал эми экинчи бирлери тилдин активдүү запасынан чыккан менен али элдин эсинде сакталып, өткөн доордун көрсөткүчү катарында кездешет. Ошол себептен сөздөрдүн көөнөрүү жагдайы бири-биринен айырмаланып турат, ошондуктан аларды историзмдер жана архаизмдер деп экиге бөлүп кароого болот.

Демек, эскирген сөздөр колдонулушуна, мүмкүнчүлүгүнө, мүнөзүнө жараша **историзмдер жана архаизмдер** деп эки топко бөлүнөт.

Историзмдер – учурдагы кыргыз тилинин активдүү лексикасынан чыгып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилибизде али колдонулган сөздөрдү айтабыз (Акунова А.Р., Райымбекова М. 2015:25). Историзм латын тилинен алынып, *historia* – тарых, өткөндөр тууралуу баян дегенди түшүндүрөт. Көпчүлүк учурда кыргыз тилинде элибиздин өткөндөгү тарыхый абалын, турмуш тиричилигин, коомдук-саясий түзүлүшүн, социалдык-экономикалык мамилелерин туюндурган сөздөр кездешет. Мындай сөздөрдү азыркы учурда өткөн доорду чагылдырган көркөм адабий чыгармалардан, элдик оозеки чыгармалардан алып карасак Т. Касымбековдун «Сынган кылыч», «Желкел», М. Элебаевдин «Узак жол», Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында», К. Жантөшевдин «Каныбек» жана башка роман, повесттерден жолуктурууга болот. Мисалы: Элебес-эзелден томаяк адам. (М.Э.). Падыша өкмөтү буларды ар кайсы болуштан милдеттүү кылып жыйнап алган.(М.Э.) Бийлердин сөзү абалы жай, кол жаңдоо менен башталды (К.Ж.).

Архаизмдер да эскирген сөздөрдүн бири. Мында түшүнүк кадыресе жашап, колдонулуп, атоосу гана башка сөзгө орун бошотуп берет. Ошентип, тилдин активдүү сөздүк запасынан чыгып, элдин колдонуусуна ээ болбой калган, бирок анын ордун жаңы маанидеги сөз ээлеген лексикаларды архаизмдер дейбиз. «Архаизм» деген терминди грек тилинен которгондо «эски, байыркы» деген түшүнүктү туюндурат (Акунова А.Р., Райымбекова М. 2015:26).

Архаизмдерди жалпысынан эле эскирген лексика катары карап, алардын колдонуу чөйрөсүн аныктаганга аракет кылып, тил илиминде историзм деген термин аркылуу туюндурулган тарыхый сөздөрдү да архаизмдердин ичинде иликтеген. Р.А. Будаговдун бөлүштүрүүсүндөгү архаизм-сөз жана архаизм-маани азыркы тил илиминдеги историзм жана архаизмге туура келет (Будагов, 1958: 88-89).

А. Сапарбаев өзүнүн “Кыргыз тилинин лексикологиясы” деген китебинде архаизмдерди төрт топко бөлүштүргөн:

1. Лексикалык архаизмдер,
2. Семантикалык архаизмдер,
3. Лексика-фонетикалык архаизмдер
4. Лексика-морфологиялык архаизмдер (Сапарбаев, 1997: 177-179).

Ошентип, архаизмдер эскирип, мурунку туюнткан маанисин жоготкон, бирок жаңы мааниге өтүп колдонулган сөздөрдү түшүндүрөт.

“Манас” чындыгында адамзат тарыхынын бүтүндөй бир доорун, кайталангыс катмарын түзгөн кадимки көчмөн цивилизациянын, көчмөн маданияттын, көчмөн рухтун көз кайкыган ажайып көрүнүшү, азыркы күнгө келип жеткен көөнөргүс көркөм-руханий мурасы, ыйык китеби, арман күүсү (Ибраимов, 2016:4). Эмесе эскирген сөздөрдү кыргыз элинин бүткүл тарыхын өз ичине камтыган, кыргыз элинин өткөндөгү турмушунун энциклопедиясы болгон “Манас” эпосунун С. Орозбаковдун варианты боюнча карап көрсөк. Анда историзм жана архаизм сөздөр, ар кандай титулдар, согуштук чиндер, курал жабдыктар, кийимдер, буюмдар, мифологиялык түшүнүктөрдү билдирген сөздөр кеңири кездешет. Алардын айрымдарын мисал катары бере кетсек:

Аккелте – Манас баатырдын мылтыгы

Арстан Манас баатыры
Бейшемби күнү таң менен
Аккелте атты акыры. 378-бет, 14920-30-саптар

Ак күбө – тон, согуштук тон

Аккула ат экен мингеним,
Ак күбө экен кийгеним,
Жай баракат бастырып,
Жалгыз жолго киргеним – 371-71-беттер, 14640-50-саптар

Кылыч – согуштук эң негизги курал.

Манас баштаган чоролордун бардыгы колдонот. Ар биринин өзгөчө аттары бар. Айрым учурда курч, албарс, нар кескен, кош миз ж.б. синоним-метафоралары да колдонулат.

Алыскысын найзалап,
Жакын жетип келгенин,
Жалаң кылыч колунда,
Каршы-терши кайсалап. 233-бет, 8780-саптар.

Жебе – жаанын огу

Жебенин огу кыркырап,
Жазайыл* огу зыркырап,
Чаң обого буркурап. 565-бет, 22770-саптар.

Коломсок – жаанын огу салынуучу куту, баштыкча.

Бармак үчүн Манаска,
Байкасаң мындай тамаша,
Коломсокко* салганы
Учу заар үч жүз ок. 305-бет, 11830-саптар.

Ак күрөөкө – аюунун терисинен тигилген тон

Окчонтойдо* миң огу,
Араң калып бир огу,

Күпсөрдө* дары күбүлүп,
Ак күрөөкө* сооту. 244-бет, 9250-саптар.

Дилде – алтындан жасалган акча бирдиги
Минерине жорго алып,
Миң дилделик торко алып. 15120 саптар

Шаа - падыша

Айтканын угуп Бегүш шаа
Алдырабай туруң — деп,
Аман болор уулуң — деп,
Эчтеме эмес мунуң — деп. 266-бет, 9830–саптар

Датка

Алтымыш киши бий* экен,
Алтоо датка* бек* экен,
Кыпчактардан келгени,
Кырк миңге жакын эл экен. 384-бет, 14530–саптар ж.б.

Жогорудагы сөздөр белгилүү доорду көрсөтүүчү, мүнөздөөчү касиетке ээ, ошол себептүү ал сөздөрдү учурдагы башка сөздөр менен атап берүүгө мүмкүн эмес, алардын баалуулугу да ушунда.

Тил маселеси бүгүнкү күндөгү эң көйгөйлүү маселелердин бири болуп саналат. Андыктан эскирген жана унутта калган сөздөрдүн маанисин аныктоо, алардын учурдагы синоним же архетиптери менен болгон байланыштарын иликтөө эскирген сөздөрдү кайрадан колдонуу аркылуу активдүү лексикага алып чыгуу максатыбыз. Бул макалабызда азыркы кыргыз тилинде колдонуудан чыгып, бирок “Манас” эпосунун айрым салттуу эпизоддорунда, саптарында сакталып калган айрым тилдик каражаттардын маанисин берүүгө аракет жасадык. Аталган иште козголгон негизги проблема “Манас” эпосу кыргыз элинин тарыхын, жашоо-турмушун чагылдыруу менен катар түрк элдеринин да жашоо-турмушун чагылдырат деген божомол. Анткени, кыргыздар дагы түрк элдерин түзгөн уруулардын бири катары тарыхтын нечен кылымдарында, оош-кыйыштуу учурларында эриш-аркак жашап келишкен. Ал эми божомолду иш жүзүндө чындыкка жакындатуучу таяныч – бул тилдик каражаттар болуп саналат. Муну менен тилибиздин өсүп-өнүгүүсүнө аз да болсо салым кошо алабыз деген үмүтүбүз бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Акунова А.Р., Райымбекова М.: Азыркы кыргыз тили. Лексика, Жогорку окуу жайдын студенттери үчүн, Бишкек-2005, 150 б.;
2. Сапарбаев А.: Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы: (ЖОЖдун филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби) –Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997-жыл –328 б.
3. Сейдакматов К.: Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү;–Фрунзе: Илим, 1988-жыл –335 б.
4. «Манас», Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча, 1,2,3,4,5,6,7,8-9 китеп, Фрунзе, «Кыргызстан», 1980.
5. Будагов Р.А.: «Введение в науку о языке» 1958г, 3-е изд. 2003.

References:

1. Akunova AR, height M: Kyrgyz language is currently. Dictionary of students in 2005, carrying 150 b
2. Saparbayev A: English lexicology and clarity: (college textbook for philological students) - Bishkek: Soros Foundation, 1997 –328 b.
3. Seydakmatova K: Concise etymological dictionary of the language; -Frunze: Science, 1988 - 335 b.
4. Manasa, Bolivia variant, 1,2,3,4,5,6,7,8-9 books, Frunze, Kyrgyzstan, 1980.
5. I Budagov: Per understanding ... oh, look at 1958g, 3-F. 2003

Рецензент: д.филол.н., профессор Бекбалаев А.А.